

ВОСТОЧНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Б. ЕЖЕНХАНҰЛЫ

ЦИН ПАТШАЛЫҚ ЖАЗБАЛАРЫНДА «ҚАЗАҚТЫҢ ЕЛОРДАСЫ» ДЕП АТАЛАТЫН «КЭСЫТЭН» ҚАЛАСЫ ХАҚЫНДА

Цин патшалығы Қазақ хандығымен тікелей байланыс орнатқаннан кейін, бұрынғысынан да ынталы түрде қазақтарға назар аудара бастаған. Соның нәтижсінде Цин патшалық жазбаларында Қазақ жері туралы нақты географиялық мәліметтер де көбейген. Дегенмен сол мәліметтердің кейбіреулері таралу барысында өзгерістерге ұшырап, кейінгі оқырманға қындық тудырып, зерттеушілерді шатастырып жіберген. Мұндай тарихи-географиялық мәліметтердің қалыптасу жағдайларын анықтағанда ғана олардың құндылығы мен мәні айқындалады. Төменде біз осындағы бір топ деректерге, яғни «Кэситэн» деп аталатын қала атауына байланысты деректерге тарихи-деректанулық талдаулар жасап көрмекпіз.

1756–1762 жылдары құрастырган «Сиой тучжи»¹ атты Цин патшалық тарихи-географиялық еңбегінің «Солтустік бөлік қазақтар» деген тарауашында мынадай мәлімдеме сақталған: «Қазақтар ордаларын Есілге орнатып, Кэситэн қаласында тұрады»².

Осы дерек көзге өте маңызды болып сезіледі, ейткені онда қазақ ордасының Есілде екендігін айтуымен бірге, сол қазақ ордасы «Кэситэн» қаласында орналасқан деген ұғым беріп тұрған тәрізді. Осы себептен болар, таяу уақытқа дейінгі кей зерттеушілер «Кэситэн» сөзінің нені білдіретіндін, сондай-ақ атамыш қаланың нақты қай жерде орналасқандығын анықтаумен айналысып, біраз тұжырымдар айтқан. Жасалған тұжырымдамалардың ішіндегі ең қызықтысы жапон ғалымы Тору Сагучидікі деуге болады, ол өзінің «XVIII–XIX ғғ. Шыңжаның әлеуметтік тарихы туралы зерттеулер»³ атты еңбегінде былай дейді:

«Кэситэн – Тобыл өзені аңғарындағы Қостанай қаласы болуы мүмкін»⁴.

Тору Сагучи мұнда «Кэситэн» сөзін де, оның орналасқан жерін де Қостанаймен байланыстырып отыр. Біздің ойымызша, оның бұл тұжырымдамасы қисынсыздау, ейткені: біріншіден, жұртқа мәлім, Қостанай өнірінде ежелден бері көшпелі қоныстар орналасып келгенімен, дәл сол Тору Сагучи айтқан Қостанай қаласы XIX ғасырдың сонында ғана қалыптасқан; екіншіден, біз егер «Кэситэн» деп хатталатын қаланы сөзсіз Абылай ханмен байланыстыратын болсак, онда да оны Есілдің бойынан іздеуіміз керек, ейткені, жоғарыдағы атапған «Сиой тучжи» кітабындағы деректе Абылай

¹ «Сиой тучжи (西域图志)» – толық аты «Циньдин хуанюй Сиой тучжи (钦定皇域西域图志)», яғни «Патшаның бұрынғымен құрастырылған патшага қарасты Батыс өлкенің карталары мен сипаттамалары». Фухэн қатарлылар 1756–1762 жылды құрастырган (1782 Ильянь қатарлылар толықтырылған). Біз бұл еңбектің 2002 жылы Үрімжідегі Шыңжан қаласынан шығарылған салыстырмалы нұсқасын (ғылыми-деректанулық салыстыру жұмысын Чжун Синци және басқалар атқарған) пайдаланып отырмыз (钟兴麒，王豪，韩慧校注：《西域同文志校注》。乌鲁木齐，新疆人民出版社，2002年)。

² Мәтінде қытайша «哈萨克建廷叶什勒，居客斯腾城» деп хатталған. Мұнданың айтакетерлік бір жайт: тұрақты қазақша-қытайша транскрипция жүйесі жоқ болғандықтан, біз оз еңбегімізде орысша-қытайша транскрипциялау жүйесін қолданып келеміз, ол жүйеде қытай тіліндегі «teng» буын «тэн» деп белгіленеді, яғни, онда дауыссыз «ng» дыбысы «н» деп белгіленеді. Сондықтан мұнданың «Кэситэн» сөзінің сонғы дыбысын біз қазақ тіліндегі «ң» дыбысына сай етіп қабылдағанымыз жөн.

³ Saguchi Tōru, 18-19 seiki higashi torukisutan syakai shi kenkyū. Tokyo, 1963; Kazāfu minzoku shiryō nitsuite no obogaki // Nairiku ajiasi ronshū. Tokyo: Tai'an, 1964: 259-272; Shinkyō minzoku shi kenkyū. Tokyo 1986: Yoshikawa kōbunkan. Біз бұл еңбектің қытай тіліндегі аударма нұсқасын пайдаланып отырмыз. Карапыз: Сагучи Тору (жазған), Лин Сунчунь (аударған), XVIII–XIX ғғ. Шыңжаның әлеуметтік тарихына зерттеулер. Үрімжі, 1984. (佐口透著，凌颂纯译：「18-19世纪新疆社会史研究」，乌鲁木齐，1984年)。

⁴ Сонда, 332-б.

ханың ордасын Есілде деп, сонымен бірге «Кэситэн қаласын» басқамен емес, сол Есіл өзенімен байланыстырып отыр. Ал ол кезде Есілдің бойында да мұндай қаланың болмағандығы айдан анық; үшіншіден, Цин патшалық орда жазбаларында, әуелі сол көрсетілген «Сиой тучжи» кітабының «Сол бөлік қазақтар» деген тараушасының жалпылай сипаттамалық мәтінінің басталған жерінің өзінде жоғарыдағы көлтірілген «Қазақтар ордаларын Есілге орнатып, Кэситэн қаласында тұрады» деген дерекке қайшы келетін мынадай естеліктер сақталған:

- «Сиой тучжи» кітабының «Сол бөлік қазақтар» деген тараушасының жалпылай сипаттамалық мәтіні былай басталады: «Солтүстік бөлік қазақтар онтүстік-шығысында жонғарлармен, батысында Онтүстік бөлік қазақтармен, солтүстігінде орыстармен шекараласады, тұрақты бас қосатын ордалары Есіл деп аталады⁵, ол Есіл өзенінің бойында, шығыстағы Тарбагатайға дейін де, онтүстіктегі Ілеge дейін де 1000 ли, онтүстік-шығысындағы Чжэнси-фу жеріне дейін 4500 ли қашықтықта орналасқан. Бұл бөлік Орта жұз деп аталады. Қалалары жоқ, судың тұнығын, шөптің шүйгінін күшті мал бағып жүреді, жазда бір жерде, кыста бір жерде тұрады, тұрақты мекендері жоқ. Жерлерінің кеңдігі мен адам жан сандарының көптігі өзге бөліктерден асып түседі»⁶.
- «Сиой тучжи» кітабынан кейінрек құрастырылған «Хуанчao вэньсянь тункао»⁷ атты деректемесінде «Солтүстік бөлік қазақтар ... осы бөлік қазақтар «Орта жұз»⁸ деп аталады, Есіл⁹ өзенінің бойында қоныстанған, қалалары жоқ. Жалпы жер аумақтары шығыстан батысқа қарай 1000 ли, онтүстіктен солтүстікке қарай 600 ли созылады» деп жазады¹⁰.

Осы дәйектер мынаны білдіреді: «Сиой тучжи» кітабындағы «Кэситэн қаласы» деп басталатын дерек қалыптастанған кезінде өзгеріске ұшыраған, сондықтан, ондағы «Кэситэн» сезін сол күйінде қабылдан, сол арқылы Абылай тұрган Арқа жерінен қала іздеудің қажеті жоқ. Ендеше осы атаудың шын мәні не? Атальмыш қаланың орналасқан жері, сірә, қайда? – Міне осы сұрақтарға өзгеше жауап іздеу керек.

Жауаптардың кілті тағы да сол «Сиой тучжи» кітабының өзінде болып тұр. Цяньлун жылнамасының 23-жылдың соны мен 24-жылдың басы аралығында Орта жұз қазақ ханы Әбілмәмбет жіберген Орыс сұлтан қатарлы елшілер Цин патшалық ордасында болады. Осы оқиғаға байланысты, «жат елдер маған келіп бас ұрып жатыр, мен қытай тарихындағы әйгілі болған өзге патшалардан асып түстім» деп масайраған цин патшасы Цяньлун қытай тілінде бірнеше шумақ өлең жазып, ол өлеңдер «Сиой тучжи» кітабының 44-цзюаніндегі «Солтүстік бөлік қазақтар» деген тараушасына енгізіледі. Солардың ішіндегі «Юйшуюань»¹¹ саябағында қазақ сұлтаны Орыс сындыларға қонақасы берілген кездегі патшаның суырып-салма өлеңі» деп аталатын бір өлеңінде сөзбе-сөз мынадай мән беретін жол бар:

«Тұысқандарының атынан келіпті [бір] сұлтан, шекара өзен жағалауында тұрып қияға көз жеткізе қоштасыпты Кэситэнмен»¹².

Өлең сөзінің өзінде сол «қиядағы» Кэситэнның қайда екендігін білдіретін еш нәрсе жоқ. Алайда өлеңдері «Кэситэн» сөзінен кейін кішірек иероглифтермен қыстырып берілген бір түсіндірmede: «[Кэситэн –] қазақ Әбілмәмбет¹³ тұратын қаланың аты» деген сөздер жазылған. Жүртқа мәлім, Әбілмәмбеттің тұрақты ордасы расында болған, ол – Түркістан қаласы. Сондықтан да осы деректен

⁵ Мұнда автор Есілді орда ретінде көрсетіп тұр – бұл да, әрине, қыырдан межелеп отырган қытай қаламгерлерінің жансақ ұғымы.

⁶ «Сиой тучжи», 562-б.

⁷ «Хуанчao вэньсянь тункао (皇朝文献通考)» («Патшалық құжаттарының сала бойынша құрастырылған жинағы») – «Цин вэньсянь тункао» деп те аталады. 300 цзюаньнан (бумадан) құралады. 1786–1787 жылдар аралығында құрастырылған. Авторы Цзи Хуан (嵇璜) және басқалар. Мұнда цяньлун жылнамасының 50-жылды, яғни 1785 жылына дейінгі маңызды деген Цин патшалық құжаттары 26 сала бойынша топтастырылған.

⁸ Мәтінде «Ээрту юйсы (鄂尔图玉斯)» деп хатталған.

⁹ Мәтінде «Ишиэр (伊什尔)» деп хатталған.

¹⁰ «Хуанчao вэньсянь тункао», , 300-цзюань, «Сол бөлік қазақтар» тараушасы.

¹¹ Цин патшалық орда саябағының бірі.

¹² «Сиой тучжи», 566-б.

¹³ Мәтінде қытайша «Абуәрмамитэ (阿卜尔嘛蜜特)». Бұл Цин патшалық жазбаларындағы Әбілмәмбет есімінің қытайша транскрипциясының сирек кездесетін бір түрі. Қараныз: біздің төмендегі мәтініміз.

мынадай ой туады: «Сиой тучжи» кітабында «Кэситэн» деп хатталған қала атауының түпкі нұсқасы асылы осы «Түркістан» сөзі екендігі өте ықтимал. Дегенмен осы бір тұжырымдамамыздың шындыққа сай екендігін дәлелдеп шығуымыз үшін біз «Түркістан» сөзінің қалайша «Кэситэн» сөзіне айналғандығын, сондай-ақ оның қалайша Абылай ханмен байланысты болып кеткендігін түсіндіріп беруіміз керек.

Жоғарыдағы деректе цин патшасы Цяньлун Кэситэнды Орта жүз қазақ ханы Әбілмәмбетпен байланыстырып отыр. Демек ғәптің басы осы реткі Әбілмәмбеттің елшілігі туралы қытай жазбаларының қалыптасу жағдайында. Шындығына келсек, Әбілмәмбеттің осы жолғы елшілігі әуелі кездесік жағдайда жүргізілген, оны біз жаңадан жарияланған «Жалан-жанғі¹⁴ Наваң өзінің Қазақ жеріне елші болып барып Абылай қатарлы қазақ көсемдерімен кездескендігі туралы цянцзюнь мен амбандарға жазған мәлімдемесі» деп аталатын мәнжұ тілінде хатталған бір Цин патшалық мұрағат құжатынан¹⁵ біліп отырмыз: цяньлун жылнамасының 23-жылғы (1758 ж.) жазда, қалмақ қашқындарын тұтқындау мәссесін кузая және қазақтарды Үрімжіге саудаға шақыру мақсатында Абылайдың қонысын іздел бара жатқан осы құжаттың авторы, цин елшісі Наваң жол ортада Әбілпейізден қазақ ханы Әбілмәмбеттің Нияз батыр тұратын «Нұра өзенінің жеткен жеріндегі Құргалжын жеріне» келгендігін естіп, «қазақ ханы» Әбілмәмбетпен де кездесемін деген шешім қабылдайды. Сонан соң ол Қазыбек пен Ханбабаның қонысында бір айдай уақыт күтіп жүріп, әрен дегенде Әбілмәмбет хан мен Абылайға кездеседі. Әбілмәмбет хан сол кезде ауылына, яғни Түркістан жеріне қайтпай-ақ «өз әулет мүшелерін» Арқадан Бейжінге қарай аттандыруды үйғарады. Елшілер Наваңмен бірге цин патшалық цяньлун жылнамасының 23-жылды 8-айдан 25-күні, яғни 1758 жылы 26 қыркүйекте «Атбасар маңындағы Есіл өзенінің бойынан» Улиясутай бағытына қарай аттанады. Цяньлун жылнамасының 24-жылды 1-айдан «бин у» күні, яғни 1759 жылы 21 ақпан күні цин патшасы Цяньлун Орыс сұлтан бастаған қазақ елшілерін қабылдайды¹⁶.

Орыс сұлтан қатарлы қазақтардың дипломатиялық миссиясы осындай қарапайым жағдайда жүргізіліп, онда адамды шатастырындағы ешқандай шытырман оқиға туындаған. Дегенмен, осы реткі елшілік нақты қай қазақ көсемінің атынан келгендігі немесе, басқаша айтқанда, бас елші болған Орыс сұлтан кімнің өкілі деген мәсселеге келгенде Цин орда қаламгерлерінде әртүрлі түсініктер пайда болған. Асылында жоғарыдағы айтылған Наваң есімді мәнжұ елшісінің мәлімдемесіне үнілсек, осы реткі елшілердің Әбілмәмбеттің бастамасымен жүргізілгендігін және бас елші де соған тән болуға тиісті екендігін анғару қыын емес. Ал Цин патшалық орда естеліктегі мына бір дерек те Орыс сұлтанның Әбілмәмбетпен ара қатынасы қандай екендігін айқын түрде көрсетіп отыр:

«Патшаның бұйрығы: Динчаңның¹⁷ мәлімдемесінде: «қазақ Абылайдың ағасы Әбілмәмбет өзінің ұлы Орыс сұлтан қатарлы 30-дан астам адамын Қарацин қарауыл бекетінің жаңғині¹⁸ На-

¹⁴ Мәнжүке «zhalan i zhangjin» деп хатталған - буд мәнжулердің «сегіз байракты» әрмисының 4-дәрежелі қолбасшыларының лауазым атағы. Қытайша баламасы «цаньлин (参领).

¹⁵ Құжат мына кітапқа енгізілген: Қытайдың Бірінші тарихи мұрагаты мен КР БжсГМ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Қытай-Қазақстан қарым-қатынастарына байланысты Цин дәүіріндегі мұрагат құжаттарының жинағы (I том), 188-198 беттері, № 78 құжат. «Чжунго Дан-ань» («Қытай Мұрагаты») баспасы, Пекин, 2006. (中国第一历史档案馆与哈萨克斯坦东方学研究所合编 : 《清代中哈关系档案汇编》)

(一)», 中国档案出版社, 2006年, 北京). Аталмыш кітапта көрсетілген мәліметтерге қарағанда, құжат Цяньлун жылнамасының 23-жылы 12-айдан 13-күні, яғни 1759 жылы 10 қаңтарда хатталған. Аталмыш құжатты біз қазақ тіліне аударып, өзіміздің «Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрагат құжаттары» (I том) атты еңбегімізге енгізгенбіз (еңбек 2009 жылы Алматыдағы «Дайық-Пресс» баспасынан жарық көрғен. Еңбектің 124-139 беттеріне қараңыз).

¹⁶ Цин патшасы осы елшілерді бірнеше мәрте қабылдаган. Оның тұнғыш реткісі туралы Цин патшалық орда естелігі «Шилу-да» бір мәлімет сакталған, сонымен қатар жақында жарияланған бір Цин патшалық мұрагат құжаты да осы тұнғыш реткі қабылдау ісіне арналған. Қараныз: 1. «Гаозун чүнъ хуанди шилу», 579-цюань, 14-б., цяньлун жылнамасының 24-жылы 1-айдан «бин у» күні (1759 жылы 21 ақпан күні) естелік («高宗纯皇帝实录», 卷579, 页14, 乾隆二十四年正月丙午); 2, «Жинақ» (1) кітабы, № 83 құжат. Аталмыш құжатты біз қазақ тіліне аударып, өзіміздің «Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрагат құжаттары» (I том) атты еңбегімізге енгізгенбіз (Қараныз: еңбектің 145-146-беттері).

¹⁷ Динчаң – Пішін жерінде (казіргі ҚХР ШҰАА Пішін қаласы) орналаскан цин ұлығының есімі.

ваңға қосып, оларды патшамен дидарласқызып, патшаға жылқы тарту еткізу мақсатында жіберіпті. Сол адамдары Улиясутай арқылы сапар шекпекші екен» дегенді айтқан екен. Мен Наванға әлгілерді бастап тезірек жол журу жөнінде бұйрық түсірдім ...»¹⁹.

Демек Цин патшалық ұлықтарына жеткен алғашқы мәліметтер анық: Әбілмәмбеттін ұлы Орыс сұлтан Әбілмәмбеттін атынан Цин ордасына келе жатқан. Алайда асылы айқын әрі нақты болып келген осы мәліметтерге Цин патшалық орда қаламгерлері, тіпті Цяньлун патшаның өзі де мән бермеген, нәтижесінде Орыс сұлтан Әбілмәмбеттін емес, Абылайдың өкілі болып шыға келеді. Бұл жайтты мына деректерден байқаймыз:

- Жаңадан жарияланған, Орыс сұлтандардың цин патшасы Цяньлунның қабылдаудында болғандығы туралы бір Цин патшалық мұрағат құжатында былай делінген: «Патша ағзам Җәнбагуанмин сарайындағы өз тағында отырып Қазақ Абылай жіберген Орыс сұлтан²⁰ қатарлы елшілерді қабылдады ...»²¹.
- «Сиой түчжи» кітабының «Сол бөлік қазақтар» атты тараушасының жалпылай сипаттамалық мәтінінде былай жазылған: «[Цяньлун жылнамасының] 24-жылы, Абылай тағы өз ағасының ұлы Орыс сұлтан және [қоластындағы] ел билеушісі Бекенай сындыларды патшаға тағзым еткізуге жіберген ...»²².
- «Сиой түчжи» кітабында сакталған Цяньлунның «Тяньцан күні²³ қазақтарға от шашуды тамашалатқанда»²⁴ деп аталатын тағы бір шумақ өлеңінің сөз арасына қыстырып жазған түсіндірмесінде: «Орыс сұлтан – Абылай ханның немере ұлы²⁵. Ол тәйжілердің²⁶ ішіндегі [Абылайға] ең жақын туыс болып келгендіктен, [Абылай] оны арнайы жіберіп, менімен дидарласқызып отыр»²⁷.

Біздің ойымызша, мұндағы Орыс сұлтанды Әбілмәмбет емес, Абылаймен байланыстырып көрсеткен жайт алдымен Цяньлуннан басталып, сонаң соң цин орда қаламгерлері өз патша иелерінің сөзіне ілескен. Бұл жайт Цяньлунның әдейі ниетінен бе, әлде неміғурайлылығынан туындаған ба – бұл жағы бізге беймөлім, дегенмен, осы бір өзгеріс туындаған кезде Цяньлун және цин қаламгерлері мен қазақ қауымы арасында мынадай ұғымдық сәйкеспеушілік болғандығы байқалады: Абылай бастаған Орта жұз қазақтары өздерінің өзгелдерден бұрын Цин патшалығымен қарым-қатынас орнатқандықтарына қарамастан, қазақ қауымының дәстүрі мен ішкі иерархиялық жүйесін құрметтеп, Әбілмәмбетті рәсми турде өздерінің ортақ көсемдері ретінде Цин патшалығына көрсетіп отыр, ал Цяньлун мен оның қаламгерлері болса, олар қазақтардың мұндай ұғымын түсінбеген немесе қабылдағылары келмеген тәрізді. Әбілмәмбеттің цин патшалығы үшін тұлғалық маңыздылық жағынан салыстырмалы түрде төмен болғандығы мына бір жайттан да аңғарылады:

¹⁸ Цин патшалық әскери лауазым.

¹⁹ «Гаозун чунь хуанди шипу», 577-цзюань, 19^b–20^a-бб., цяньлун жылнамасының 23-жылы 12-айдың «цзя стой» күнгі (1759 жылы 20 қантар күнгі) естелік (《高宗纯皇帝实录》, 卷577, 页19下 – 20上, 乾隆二十三年十二月甲戌). Цяньлунның бұйрығымен құрастырылған «Пидин чжунгаэр фанлюе» атты өзге бір еңбектің «Чжэнбянь» бөлімінің 66-цзюанінде де осылай жазылған (《钦定平定准噶尔方略》, 前编, 卷66, 页9).

²⁰ Мәтінде «Э ло сы су эр тун (俄罗斯苏尔统)» деп хатталған.

²¹ Жоғарыдағы 15-түсіндірмемде көрсетілген еңбек, 212-бет.

²² «Сиой түчжи», 563-б.

²³ Тяньцан (填仓) – қытайдың көне заманда өткізілетін дәстүрлі мерекелерінің бірі. Бұл күні ел жақсылық тіліп, өздерінің қамбасына біраз астық қосып, сонымен бірге ерекше даярлаган тагамдарды жейді. Мереке қытайдың көне ай қүнтізбесі бойынша әр жылы 1-айдың 25-күні өткізілетін.

²⁴ Қытайша «御制填仓日命哈萨克人观灯火» деп аталады.

²⁵ Мәтінде қытайша «侄» (яғни «немере (аға-інінің) ұл») деп жазылған.

²⁶ Мұндағы «тәйжі» сөзі – қазақтың «сұлтан» сөзінің баламасы ретінде қолданылып тұрса керек.

²⁷ «Сиой түчжи», 565-б. Цяньлунның осы сөздерінің ықпалында жазылған болса керек, XIX ғасырда құрастырылған «Синьцзян шипюе (新疆识略)» кітабына Орыс сұлтанның осы реткі елшілігін былай деп таныстырады: «Цяньлун жылнамасының 24-жылы, Абылай өзінің егей ұлы (қытайша 从子 деп хатталған – Б.Е.) Орысты патшамызға сәлем беруге жіберген» («Синьцзян шипюе», 12-цзюань, «Хасакэ шиши бяо» («Қазақтың шежіресі»)). Бұл деректі біз қазақ тіліне аударып, оны өзіміздің «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері . I том . Саяхатнамалар мен тарихи-географиялық еңбектерден таңдамалылар» атты еңбегімізге енгізгенбіз (еңбек 2005 жылы Алматыдағы «Дайк-Пресс» баспасынан жарық көрген). Қараныз: аталмыш еңбегіміздің 253-беті).

Әбілмәбеттің есімі қытай тіліндегі цин патшалық жазбаларында әртүрлі етіліп транскрипцияланған, мысалы, «Сиой тучжи» кітабының бір жерінде ол «Абуэрмамитэ (阿卜尔嘛蜜特)»²⁸ делінсе, тағы бір жерінде «Абуләмамубитэ (阿布勒玛木比特)»²⁹ деп хатталған, ал өзге деректемелерден бұл есімнің «Абуләбамубитэ (阿布勒巴木比特)»³⁰, «Абуләбаньбитэ (阿布勒班毕特)»³¹ деген транскрипция түрлерін де кездестіруге болады.

Енді «Түркістан» сөзінің қалайша «Кэсытэн» деп өзгергендігі мәселесіне келсек. Әбілмәбетпен кездескен тұңғыш мәнжұ адамы, яғни жоғарыдағы айтылған цин елшісі Наваның жазған мәлімдемесінде Түркістан атауын мәнжұ тілінде «Turkustun» деп жазған³², бұл эрине, осы атаудың қазақ тіліндегі емес, мәнжұ тіліндегі жазылу түрі, ейткені қазақ тілінде еріндік үндесу екінші буыннан аспайды, кейінгі буындарда еріндік мәнер әбден көмескіленген, яғни, атальыш жер атау қазақ тілінде тек «Түркістан» деп айтылатындығы анық, ал мәнжұ тілі боса, ол қазақ тілімен салыстырғанда лабиалдық гармонияны әлдекайда көбірек сактаған, сондықтан, «Түркістан» деген сөз ол тілде «Түркестун» деп оқылатындығы да түсінікті. Демек ең алғашқы болып «Түркістан» атауын Цин патшалығына жеткізген мәнжұ елшісі сол атауды «Түркестун» деп оқыған. Ендеше ол қалайша «Кэсытэн» болып кеткен? Біздің ойымызша, бұл жағдай Цяньлунның «шығармалық қажеттілігінен» туындалап отыр: осы «Кэсытэн» сөзі шыққан Цяньлун өлеңі қытайдың «Ци янь (七言)» өлең жанрында жазылған, ол жанрда мынадай негізгі талаптары бар: а. әрбір өлең жолы қатаң түрде 7 иероглифпен құралады. Атальыш Цяньлун өлеңінің тиісті өлең жолы «шекара өзен жағалауында тұрып қияға көз жеткізе қоштасыпты Кэсытэнмен (关河遥别客斯藤)» болып келген, онда «Кэсытэн» сөзіне дейін 4 иероглиф пайдаланған, сондықтан ондағы «қияға көз жеткізе қоштасатын» қаланың атауы тек 3 иероглифпен хатталу керек, яғни, Цяньлун өз өлеңіндегі иероглифтердің сандық үйлесі үшін «Түр-» дыбысын білдіретін 1-2 иероглифті қысқартып тастаған; ә. өлең жолдары ұқсас немесе жақын дыбыс беретін финалдардан тұратын иероглифтерді пайдалану арқылы өлеңнің үйқастығын сактайты. Мұндағы өлең жолдары «-eng» (қытай-орыс транскрипция жүйесі бойынша «-ен») мен «-ing» (қытай-орыс транскрипция жүйесі бойынша «-ин») финалындағы иероглифтермен үйқасқандықтан, әлгі «қияға көз жеткізе қоштасатын» қаланың атауының соңғы иероглифи осындай дыбыстағы үйқасқа бойысну керек болған, яғни, мұнда Цяньлун өз өлеңінің үйқасы үшін атальыш қала атауының соңғы иероглифін Наваның жазуындағыдай «-ip» (қытай-орыс транскрипция жүйесі бойынша «-унь») деп немесе қазақ тіліндегідей «-ан» деп жазудың орнына «-teng» (қытай-орыс транскрипция жүйесі бойынша «тэн») деп оқылатын иероглифті талдаған.

Қорытып айтсақ, Цин патшалық жазбаларында кездесетін «Кэсытэн» қаласын Есілдің де, Тобылдың да бойынан іздеудің қисыны жоқ, ол «Қостанай» сөзімен де ешқандай байланысты емес. Қазақ хандарының негізгі ордасы болып саналатын «Түркістан» кала атауы әуелі 1758 жылы қазақ ханы Әбілмәбеттің Цин патшалығына жіберген дипломатиялық миссиясы кезінде Цин патшалық ордасына жетіп, ол атау кейінрек өзгеріске ұшыраған, қысқартып, «Кэсытэн» деп жазылып кеткен.

Резюме Бахыт Еженханұлы

О городе «Кэсытэн» по цинским династийным источникам

Анализируются источники относительно любопытного названия места «Кэсытэн», города, где проживал казахский хан, согласно письменным источникам династии Цин. В источнике говорится, что упомянутое название местности – только сокращенная и измененная форма транскрипции названия «Туркестан». Таким образом, не следует искать этот город в районе рек Тобол или Есиль.

²⁸ Цяньлунный «Кэсытэн» жер атауымен байланысты өлеңінің арасындағы түсіндірмеге қараңыз.

²⁹ «Сиой тучжи» кітабының «Сол болік қазактар» атты тарауашының жалпылай сипаттамалық мәтініне қараңыз.

³⁰ Жоғарыдағы 19-түсіндірмеде көрсетілген деректе.

³¹ «Синьцзян шиплое (新疆识略)», 12-цзюань (қараңыз: біздің жоғарыда атаған осы еңбектің қазақша аудармасы, 269-б.).

³² Жоғарыдағы 15-түсіндірмеде көрсетілген Цин патшалық мұрагат құжат. Қараңыз: «Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрагат құжаттары» (I том), 127-б., 128-б. және 132-б.